

MILLIY IQTISODIYOTNING RIVOJLANISHIDA RAQAMLI BANKLARNING ROLI

Nabiyeva Feruza Odilovna

Tayaynch doktorant, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent, O'zbekiston
e-mail: feruzanabievaa@gmail.com

Annotatsiya. Global raqobat, talabchan mijozlar va shaffof iqtisodiyot ko'pgina banklar uchun bir vaqtlar biznes muvaffaqiyatiga turtki bo'lgan, bugungi kunga kelib eskirgan texnologiyadan yetarlicha moslashuvchanlik va miqyos ta'minlamayotganligi sababli voz kechishni taqozo etmoqda. Mazkur maqolada raqamli bank xizmatlarining shakllanishi, ularning bank infratuzilmasiga ta'siri hamda moliyaviy inklyuziyani oshirishdagi ahamiyati o'rganildi. O'zbekiston Respublikasi bank sektorining 2018–2024-yillardagi statistik ma'lumotlari asosida onlayn tranzaksiyalar hajmi, muomaladagi bank kartalari, ATMLar va bank filiallari soni o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilindi. Natijalar raqamli bank xizmatlarining jadal rivojlanishi bank infratuzilmasining optimallasuvi, an'anaviy filiallar sonining qisqarishi va avtomatlashtirilgan xizmat kanallarining kengayishiga olib kelayotganini ko'rsatdi. Shuningdek, Big Data, sun'iy intellekt va blokcheyn texnologiyalarining bank amaliyotiga joriy etilishi operatsion samaradorlikni oshirish va risklarni boshqarishni takomillashtirishda muhim omil ekanligi asoslab berildi. Tadqiqot xulosalari raqamli banklarni milliy iqtisodiyotning barqaror va inkluziv rivojlanishini ta'minlovchi muhim drayver sifatida baholash imkonini beradi.

Kalit so'zlar. raqamli banklar, moliyaviy texnologiyalar, masofaviy bank xizmatlari, moliyaviy inklyuziya, bank infratuzilmasi, Big Data, sun'iy intellekt, naqdsiz to'lovlar.

KIRISH

Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, virtual banklar nafaqat rivojlangan davlatlarda (masalan, AQSh, Janubiy Koreya, Buyuk Britaniya) balki rivojlanayotgan mamlakatlar, jumladan, Markaziy Osiyo davlatlarida ham jadal sur'atlarda shakllanmoqda. Biroq, ushbu yangi bank modeli haqida ilmiy adabiyotlarda nazariy yondashuvlar, konseptual asoslar va ilmiy tasniflar hanuzgacha to'liq tizimlashtirilmagan. Bu esa, raqamli banklar faoliyatining huquqiy, iqtisodiy va texnologik asoslarini ilmiy jihatdan chuqur o'rganish va tasniflash zaruratini tug'diradi.

Xususan, jahon olimlari tomonidan bildirilgan konseptual yondashuvlar, Rossiya va MDH davlatlari olimlarining mintaqaviy tahlillari, shuningdek, O'zbekiston olimlari tomonidan ilgari surilayotgan g'oyalar asosida adabiyotlar tahlilini amalga oshirish ushbu mavzuning nazariy asoslarini chuqurlashtirishda muhim qadam bo'ladi. Mazkur ilmiy izlanish nafaqat raqamli banklar haqidagi ilmiy yondashuvlarni tizimlashtirish, balki ularning iqtisodiy mexanizmlarini anglash va milliy iqtisodiyotga integratsiyasini baholashda metodologik asos vazifasini bajaradi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot ishida ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida raqamli banklarning vujudga kelishi va ommalashishi jarayonlari tizimli tahlil, kuzatuv, taqqoslash kabi usullardan foydalanildi. Izlanishlar asosan ishonchli ilmiy manbalar, ilmiy-tadqiqot jurnallarida chop etilgan maqolalar va O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki hisobotlaridan olingan ma'lumotlar asosida olib borildi va natijalar ilmiy-nazariy jihatdan asoslandi.

Adabiyotlar tahlili. Bankning texnologiya integratsiyasi natijasida rivojlanib borishi olimlar tomonidan turli yondashuvlar asosida tahlil qilingan va bank xizmatlarining mijozlarga yetkazilishi tarziga ko'ra "direct bank", "homebank", "internet bank", "online bank", "virtual bank", "raqamli bank", "neobank" va "smartbank" atamallari ilmiy-nazariy hamda huquqiy hujjatlarda o'z aksini topdi [2,3,4,5,6]. Natijada, joriy bizneslar so'nggi tendensiyalarni qabul qilishi asnosida mavjud xizmatlarini texnologiyalar orqali taqdim etishi raqamli bank transformatsiyasini yuzaga keltirgan

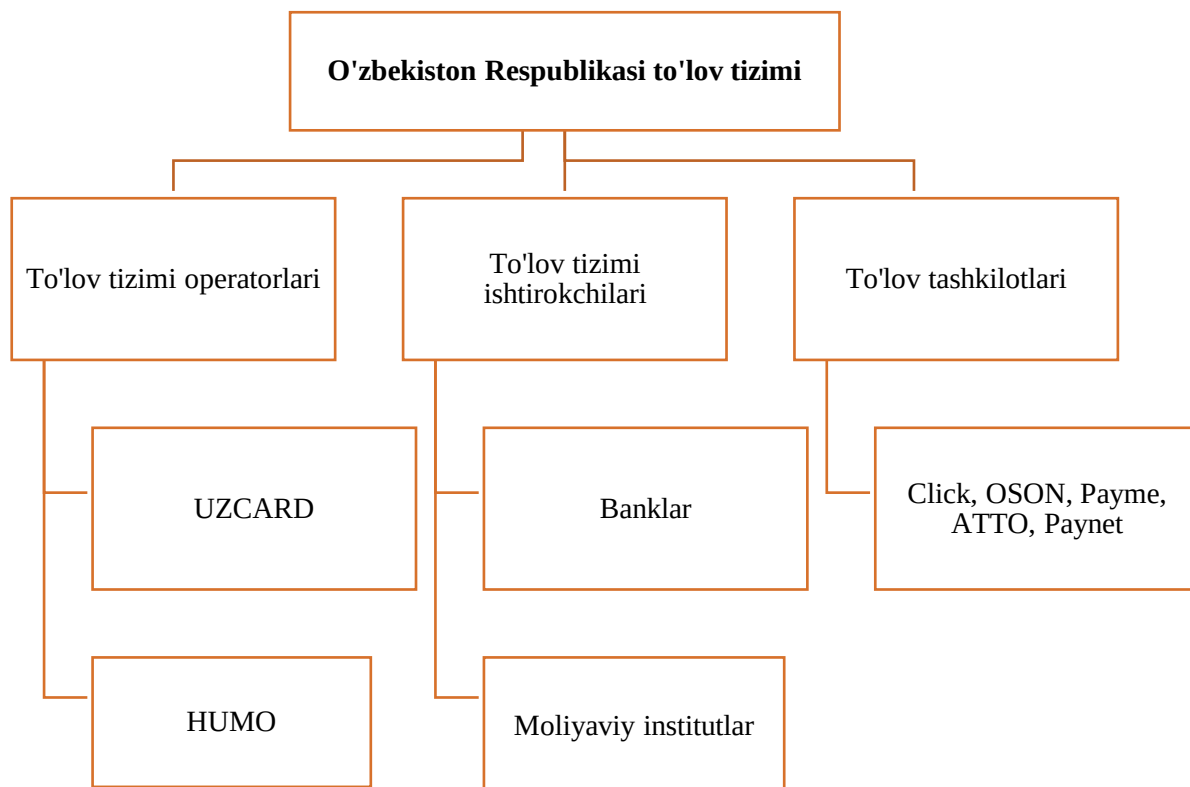
bo'lsa, boshqa tarafdin innovatsiyalar bozorga yangi mahsulotlar va xizmatlarning "virtual banklar" sifatida namoyon bo'lishini tadqiq etuvchi ikki xil yondashuvlar yuzaga kelganini ko'rsatadi [7].

So'nggi yillarda global miqyosda raqamli transformatsiya jarayonlari moliyaviy tizimning deyarli barcha jihatlarini qamrab oldi. Ayniqsa, raqamli banklar konsepsiyasining paydo bo'lishi va rivojlanishi an'anaviy bank tizimlarining tubdan o'zgarishiga olib kelmoqda. Raqamli banklar faoliyati to'liq onlayn infratuzilmaga asoslangan, filialsiz, tezkor, kamxarajatli va foydalanuvchi uchun qulay bank xizmatlarini ko'rsatish imkonini beradi. Ushbu jarayonlar nafaqat texnologik innovatsiyalar bilan bog'liq, balki moliyaviy inkluzivlik, iqtisodiy samaradorlik va xavfsizlik kabi ko'plab strategik jihatlarni ham qamrab oladi.

Ochiq bank konsepsiyasining amaliyoti an'anaviy banklarning "raqamli banklar" bilan raqobatlashishiga turtki bo'ldi. Bu jarayonda Yevropa Ittifoqining "To'lov xizmatlari direktivasi (PSD)" hamda 2018-yilda kuchga kirgan "qayta ko'rib chiqilgan To'lov xizmatlari bo'yicha Direktiva (PSD2)" bank sohasida raqobat maydonini tenglashtirish va xavfsizlikni oshirish, pirovardida iste'molchilarga foyda keltirish uchun yaratildi. Xususan, ushbu qonunlar doirasida faoliyatini yo'lga qo'ygan banklar "challenger bank", "raqamli bank", "smartbank", "neobank" va "virtual bank" atamalari bilan yoki "fintex" kompaniyalari deya ommalashdi.

MUHOKAMA

O'zbekistonda "raqamli bank" atamasi qonun hujjatlarida 2018-yilga kelib o'z aksini topdi. Unga qadar, an'anaviy banklar o'zlarining xizmatlarini masofadan ko'rsatishni boshlab yuborgan edilar. Shu sababli, "Masofaviy bank xizmatlari", "SMS-banking", "onlayn banking" singari atamalarning amaliyotda qo'llanilishi bo'yicha bir qator o'zbek olimlari, xususan, Z.Mamadiyarov, A. Norov, U. Elbusinova, H. Akbarov, Sh.Bobokhujaev, L. Mirpulatova va boshqalarning ishlarida ko'rish mumkin [8,9,10,11,12]. Biroq, milliy qonunchilik nuqtai nazaridan, "raqamli banklar" bank xizmatlarini ko'rsatuvchi boshqa muassasalardan tartibga solish nuqtai nazaridan aynan mutanosiblik kasb etgani sababli, ushbu atama qonunchilikdan chiqarib tashlandi. Darhaqiqat, raqamli bank – bu jismoniy kassalarsiz bank xizmatlarini masofadan taqdim etuvchi moliyaviy muassasa sifatida yurtimizda faoliyatini yo'lga qo'ydi.

1-rasm. O'zbekiston Respublikasida to'lov tizimining tashkil etuvchilari

Shuningdek, Qonunchilik palatasi tomonidan 2019-yilda O‘zbekiston Respublikasining “To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida”gi qonuni qabul qilindi va “to‘lov vositasi”, “elektron pullar”, “masofaviy xizmat ko‘rsatish tizimi” singari raqamli pul ayirboshlash jarayonlarining bevosita va bilvosita ishtirokchilarini aniqlashtirib, ular orasidagi munosabatlarni va faoliyat qoidalarini tartibga soluvchi asosiy me‘yoriy-huquqiy hujjatga aylandi. 1-rasmda to‘lov tizimi ishtirokchilarining diagrammasi keltirilgan bo‘lib, to‘lov tizimi operatorlari, to‘lov tizimi ishtirokchilari va to‘lov tashkilotlari O‘zbekiston Respublikasi to‘lov tizimining tashkil etuvchi subyektlari hisoblanadi. Shuningdek, ularning har biriga misol tariqasida faoliyat olib boruvchi yuridik shaxslar misol tariqasida keltirilgan. Tijorat banklari ham shu jumladan, to‘lov tizimi ishtirokchisi bo‘lib, aynan elektron pullar aylanmasi, masofaviy xizmat ko‘rsatish tizimi yaratuvchisi sifatida faoliyatini olib boradi.

Natijada, masofaviy xizmatlarning qulayligi, qamrov darajasining yuqoriligi tufayli bank xizmatlari bozorida raqobat muhitini jonlantirishiga olib keldi. Xususan, quyidagi jadvaldan ko‘rishimiz mumkinki, aynan raqamli bank xizmatlarining oshishi bank filiallarining soni kamayishiga olib keldi:

1-jadval.

Bank infratuzilmasini tashkil etuvchilar va ko‘rsatilayotgan xizmatlarning yillar kesimida tahlili²³⁷

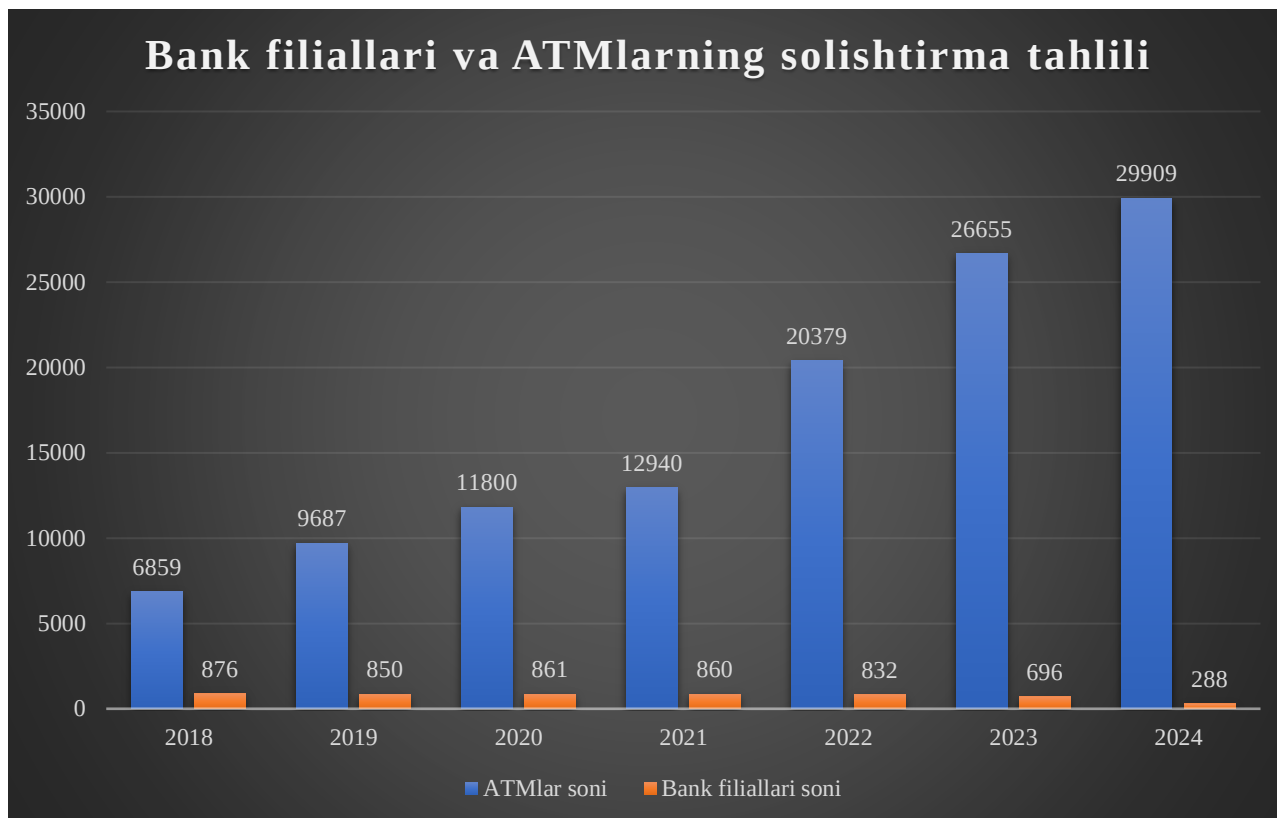
Yil	Onlayn tranzaksiyalar hajmi	Muomaladagi bank kartalari soni	ATMlar soni	Bank filiallari soni
2018	8100000	19225702	6859	876
2019	11113700	20774173	9687	850
2020	13769751	25775662	11800	861
2021	19262114	27105785	12940	860
2022	28320365	34195648	20379	832
2023	39575598	46205950	26655	696
2024	49884739	61996419	29909	288

Birinchi jadvaldan ko‘rishimiz mumkinki, yurtimizda masofaviy bank xizmatlarini tashkil etuvchi infratuzilma elementlari bo‘lgan muomaladagi plastik kartalar soni, ATMlarning soni onlayn tranzaksiyalar hajmi bilan hamohang ravishda o‘shib borgan. Bank filiallari soni esa aksincha, onlayn tranzaksiyalar hajmiga teskari ravishda oxirgi ikki yilda keskin kamayganini ko‘rishimiz mumkin. Quyidagi 2-rasmda tasvirlangan diagrammada ushbu trend yanada yaqqol namoyon bo‘ldi.

Ushbu jarayonni bevosita mini-banklarning o‘rnini avtomatlashtirilgan kassa xizmatlarini ko‘rsatuvchi bankomatlar, infokiosklar va ATMlarga bo‘shatib bergani bilan izohlash mumkin. Biroq, qo‘shni Qozog‘istonning pul massasidagi naqdsiz pullar ulushining yuqoriligi, aynan moliya sohasidagi raqamli texnologiyalar tadbig‘ining jadal rivojlanib ketganligi yurtimizdagi mavjud muammolardan dalolat beradi. Garchi tadrijiy o‘shish ko‘rsatkichlari muttasil ravishda yildan-yilga qayd etilayotgan bo‘lsa-da, bu faqat bozorning to‘yinmaganligidan dalolat beradi.

Undan tashqari, yurtimizda bank-moliya sohasida texnologiyalarni keng joriy qilish, raqobat muhitini kuchaytirish, davlat ulushi mavjud tijorat banklarini xususiy lashtirish eng dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Yurtimizda barqaror, inkluziv va raqobatbardosh moliyaviy xizmatlar ekotizimini yaratish asosiy maqsad bo‘lib, blokcheyn, Big data va sun‘iy idrokka asoslangan texnologiyalarni o‘zlashtirish va tadbqiq etishni jadallashtirish orqali amalga oshirish xorij tajribasida muvaffaqiyatli sinovdan o‘tgan. Xususan, sun‘iy intellekt va blokcheyn texnologiyalari bank sohasida daromadlarni 20 foizgacha oshirishi, xavflarni esa 15 foizgacha kamaytirishi amaliyotda o‘z isbotini topgan.

²³⁷ Markaziy Bank hisobotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

2-rasm. 2018-2024-yillarda bank filiallari va ATMlar soni

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari O‘zbekiston bank-moliya tizimida raqamli bank xizmatlarining jadal rivojlanishi an’anaviy bank infratuzilmasining transformatsiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatayotganini tasdiqladi. Xususan, 2018–2024-yillar davomida onlayn tranzaksiyalar hajmining qariyb olti barobarga oshgani, muomaladagi bank kartalari va ATMlar sonining izchil ko‘payib borganini raqamli to‘lovlar va masofaviy bank xizmatlariga bo‘lgan talabning keskin ortganidan dalolat beradi. Empirik tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli bank xizmatlari hajmining o‘sishi bank filiallari sonining kamayishi bilan teskari bog‘liqlikka ega. Ayniqsa, 2023–2024-yillarda bank filiallari sonining keskin qisqarishi bank xizmatlarini ko‘rsatishda jismoniy infratuzilmadan raqamli kanallarga o‘tish jarayoni tezlashganini ko‘rsatadi. Bu holat mini-banklar va an’anaviy filiallar funksiyalarining avtomatlashtirilgan bankomatlar, infokiosklar va mobil ilovalar orqali bosqichma-bosqich almashtirilayotganini anglatadi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar – xususan, Big Data, sun’iy intellekt va blokcheyn yechimlarining bank amaliyotiga joriy etilishi operatsion xarajatlarni qisqartirish, risklarni boshqarish samaradorligini oshirish va bank xizmatlari sifatini yaxshilash imkonini bermoqda. Umuman olganda, olingan natijalar raqamli banklar milliy iqtisodiyot rivojlanishining muhim drayveri sifatida shakllanib borayotganini, ularning bank infratuzilmasini optimallashtirish, moliyaviy xizmatlar bozorida raqobatni kuchaytirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishdagi rolini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

XULOSA

Raqamli banklar va masofaviy bank xizmatlarining rivojlanishi O‘zbekiston moliya tizimining modernizatsiyasi va milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishida muhim omilga aylanmoqda. Empirik tahlillar raqamli tranzaksiyalar hajmining ortishi bank infratuzilmasining optimallasuvi, xususan bank filiallari sonining qisqarishi va avtomatlashtirilgan xizmat kanallarining kengayishi bilan uzviy bog‘liqligini tasdiqladi. Shu bilan birga, raqamli bank xizmatlari moliyaviy inklyuziya va banklashuv darajasini oshirish, naqdsiz hisob-kitoblar ulushini ko‘paytirish hamda iqtisodiy samaradorlikni kuchaytirishga xizmat qilmoqda. Big Data, sun’iy intellekt va blokcheyn kabi ilg‘or

texnologiyalarning bank amaliyotiga joriy etilishi operatsion xarajatlarni kamaytirish va risklarni boshqarish sifatini yaxshilash imkonini bermoqda. Umuman olganda, raqamli banklar milliy iqtisodiyot rivojlanishining muhim drayveri sifatida namoyon bo‘lib, ularning salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish uchun huquqiy-me‘yoriy bazani takomillashtirish va raqobatbardosh moliyaviy ekotizimni shakllantirish zarur.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining “To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida”gi qonuni <http://lex.uz/docs/-4575786>
2. Lockett, A., & Littler, D. (1997). The adoption of direct banking services. *Journal of Marketing Management*, 13(8), 791–811. <https://doi.org/10.1080/0267257X.1997.9964512>
3. Tait, F. and Davis, R.H. (1989), “The development and future of home banking”, *International Journal of Bank Marketing*, Vol. 7 No. 2, pp. 3-9.
4. Booz, Allen and Hamilton (1996), *Internet Banking in Europe: A Survey of Current Use and Future Prospects*, London.
5. Daniel, E. (1998), “Online banking: winning the majority”, *Journal of Financial Services Marketing*, Vol. 2 No. 3, pp. 259-70.
6. Baldock, R. (1997), “The virtual bank: four marketing scenarios for the future”, *Journal of Financial Services Marketing*, Vol. 1 No. 3, pp. 260-8.
7. Daniel, E. (1999), "Provision of electronic banking in the UK and the Republic of Ireland", *International Journal of Bank Marketing*, Vol. 17 No. 2, pp. 72-83. <https://doi.org/10.1108/02652329910258934>
8. Norov, A.R., Elbusinova, U. X., Mirpulatova, L. M., Akbarov, H. M. The role of digital technologies in the development of commercial banks, *Academicia Globe: Inderscience Research*, Volume 3, Issue 4, Apr, 2022, pp. 507-515.
9. Bobokhujaev, Sh.I. Analysis problems digitalization of the activities of Uzbekistan banks, 2020 *International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT)* | 978-1-7281-9969-6/20/\$31.00 ©2020 IEEE | DOI: 10.1109/ICISCT50599.2020.9351457
10. Mirpulatova, L. Prospects for the development of virtual banks in Uzbekistan, *Буллетень науки и практики / Bulletin of Science and Practice* <https://www.bulletennauki.com> T. 8. №3. 2022 <https://doi.org/10.33619/2414-2948/76>
11. Mamadiyarov, Z.T. Raqamli transformatsiya jarayonida bank xizmatlarini masofadan ko‘rsatishni innovatsion rivojlantirish istiqbollari, *Scientific Journal of “International Finance & Accounting”* Issue 2, April 2022, 6. 1-15
12. Mamadiyarov, Z.T. Banklarni raqamli transformatsiya qilish jarayonida bank xizmatlarini masofadan ko‘rsatishni takomillashtirishdagi muammolar, “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali, 2/2022, mart-aprel (№ 00058), 6. 319-331